

МЕРЕЖА МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (X – КІНЕЦЬ XVII СТ.)

Рассмотрены особенности формирования сети городских поселений Украины в период средневековья (X – конец XVII вв.). Проанализированы особенности пространственного размещения поселений.

Particular features of formation of a network of urban settlements in Ukraine in the Middle Ages (the 10th – late 17th century) are discussed. The peculiarities of the spatial distribution of settlements on the territory of Ukraine were analyzed.

Вступ. Розвиток поселенської мережі на території України в середньовіччі слід розглядати крізь призму її історичного формування та картографування, оскільки на карти наносять не лише місця розташування об'єктів на місцевості. Він свідчить також про рівень розвитку наукової думки в державі, територія якої зображується на цих картах. Тому дослідження особливостей формування поселень в означений відтинок часу сприятиме поглибленню знань про середньовічні міські поселення, встановленню науково обґрунтованих напрямів подальшого розвитку всієї міської мережі, вдосконаленню її організації та функціонування.

Метою статті є аналіз особливостей розвитку міських поселень України у X-XVII ст.

Аналіз досліджень і публікацій, що стосуються даної проблеми. Дослідженням історії формування та розвитку території України займалося багато вітчизняних науковців: Л. Г. Руденко [5, 6], О. В. Русіна [7], Р. І. Сосса [8], П. Т. Тронько та ін. Їхній науковий доробок і використано для ознайомлення з особливостями розвитку міської мережі та виявлення чинників, які відігравали вирішальну роль у виникненні міських поселень. Вивчення картографічних творів цього періоду здійснювалося за працями М. Г. Вавричиної, Я. Р. Дашкевича, У. Р. Кришталович [2, 3], В. О. Кордта, Ю. І. Лози [4] та інтернет-джерелами [14-16, 18, 19 й ін.].

Виклад основного матеріалу. Міста, які дали початок формуванню сучасної мережі міських поселень України, виникли в період VII-V ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я. Це грецькі міста-держави. Традиції античності лягли в основу формування ранньосередньовічних міст Криму. Занепад мережі таких поселень розпочався у III ст. н. е. До цього призвела гунська навала у IV ст. Значну роль відіграли і зміни клімату, який став більш посушливим, а це одразу позначилося на сільському господарстві, що давало основні засоби для життя населення. Попри це дрібні сільські поселення продовжували розвиватися.

Новий етап формування міської мережі розпочався у середньовіччі з утворенням Давньоруської держави. У її межах сформувалася густа поселенська мережа. Як засвідчують літописи [12, 13], у державі налічувалося близько 240-ка міст і селищ.

Проте цілком імовірно, що десь 150 із них фактично являли собою укріплені поселення з напівземлеробським людом. Серед майже 90-та великих селищ і міст найбільшими були Київ, Чернігів, Овруч, Васильків, Вишгород. Ці поселення продовжували розвиватися, незважаючи на всі перипетії часу. Значна частина поселень, які належали до міських, згодом втратили цей статус, серед них Білогородка, Воїнь, Торчеськ, Заруб, Родень, Попаш, Пересопниця та ін.

Аналіз забудови міст свідчить про те, що для них характерні силует, вписаний у природу, і закладення у певній містобудівній системі. Трансформація сільських поселень у міста швидше була винятком, ніж правилом. Основою для закладення та будівництва міст у Київській державі слугувало законодавство, насамперед "Закон графський", прописаний у численних "Кормчих книгах", які зберігалися в соборі кожного міста. Цей закон регулював питання благоустрою та реконструкції міст, а його попередником був один із візантійських "Мирських законів", на які посилався IV Вселенський Халкідонський собор. Суттєве значення для розвитку містобудівного законодавства мали збірник норм візантійського цивільного, кримінального, судового і церковного права "Прохірон" ("Ручна книга законів") 878 року Василя Македонянина з додатком містобудівного закону X ст. – так званого "Закону Єпарха", а також містобудівний трактат V ст. Юліана Аскалоніта "Про закони та звичаї Палестини".

Унаслідок монголо-татарської навали на Київську Русь у XIII ст. загинула велика кількість людей, багато міст було спалено і знищено. Із 74-х руських міст 49 були сплюндровані ордою Батия, 14 із них так і не піднялися з руїн, а ще 15 згодом перетворилися на села [12]. Це призвело до занепаду Руської держави і, як наслідок, до сповільнення розвитку міської мережі. Подальший розвиток міських поселень відбувався лише на землях, які входили до складу Галицько-Волинської держави (утворилася в 1199 р.).

Особливість міських поселень Руської держави в тому, що більшість із них були містами-фортецями. Це було зумовлено необхідністю захисту кордонів. Цілеспрямоване будівництво прикордонних фортець найінтенсивніше велося на західних теренах протягом перших двох десятиліть XIII ст.

Серед міст-фортець того часу відомі Верещин,

Столп'є, Комов, Угровеськ, Белз, Орельськ, Ухань, Кам'янець, Збараж, Любачів, Городок, Толмач. У 20-30-х роках XIII ст. з'являються добре укріплені фортеці в Кременці, Данилові, Холмі, Колодяжині, Ізяславлі та інших містах. На Пониззі – Бакота, Василів. До 50-х років була остаточно сформована система фортець на західному і північному рубежах Волині.

У галицькій частині держави з'являється великий міський центр – Львів, заснований на честь одруження Льва Даниловича з угорською принцесою Констанцією у 1247 р. Місто мало значні оборонні укріплення.

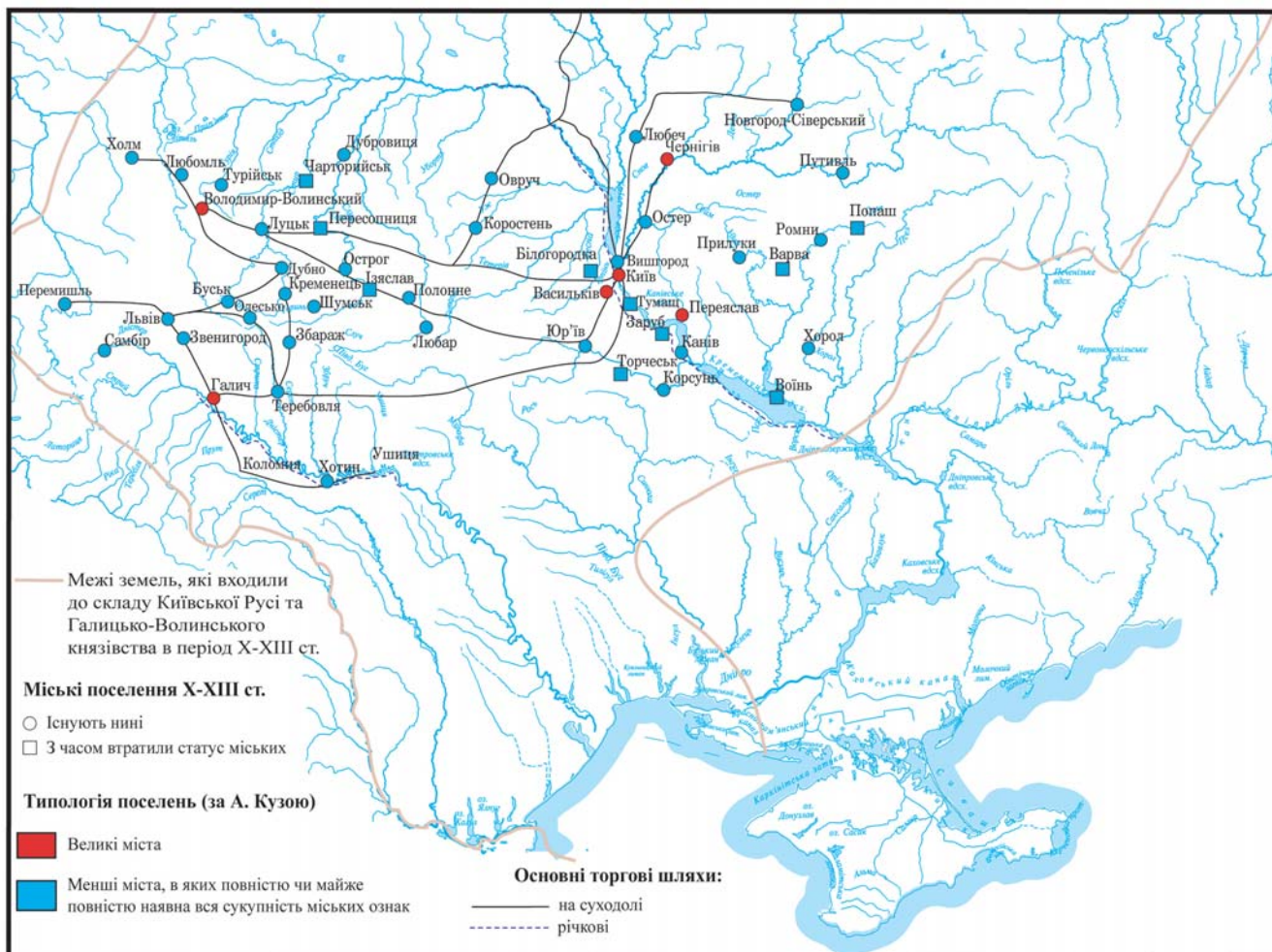
Зростанню кількості міських поселень сприяла густа мережа шляхів. Про її розвиток свідчить існування мостів, які згадуються в літописах під Луцьком, Перемишлем, Шумськом та Галичем. Найвідомішими були шляхи, які з'єднували Галицько-Волинське князівство з Києвом. Головний шлях проходив з Володимира на Луцьк, Пересопницю, Дорогобуж, Коростень, Возягль, Мичеськ, Воздвижень, Білгород і до Києва. Крім нього, існувало другорядне відгалуження шляху, яке пролягало через р. Случ, Білобережжя і Чортів ліс до Ушеська на р. Уші. Це була так звана "лісова сторона". Інші шляхи прямували до західного кордону Галицько-

Волинського князівства. Відома дорога з Володимира на Городно і Холм до Любліна, а далі через Варшаву, Плоцьк і до Торуня. Другий шлях у Польщу проходив із Червена на Сутійськ і Тернаву до Білої, Завихоста і Сандомира.

Наявність такої широко розвинутої мережі доріг давала змогу підтримувати тісні торговельні зв'язки з сусідніми державами. Торгівля велася з Польщею, Литвою, Німецьким орденом, придунайськими містами, Візантією, Угорщиною, Чехією, Саксонією, Фландрією. Про її інтенсивність у містах князівства свідчить розгалужена система кварталів, де мешкали італійські, німецькі та північно-руські купці.

Протягом XIII – на початку XIV ст. відбувся процес спеціалізації міст, викликаний державними інтересами. Тодішнє суспільство доросло до виділення центрів із більшим набором функцій, ніж це було в добу Київської Русі. Одні з них ставали важливими торговими й ремісничими центрами (Львів, Перемишль, Володимир), інші виконували суто оборонні функції (у прикордонних районах), решта – адміністративно-фіскальні [5, 9, 10, 12].

У княжий період мережа міських поселень набула найбільшого розвитку в західній та північній частинах сучасної України (мал. 1).

Мал. 1. Мережа міських поселень у княжий період (X-XIII ст.). Масштаб 1:12 000 000

Новий етап у розвитку міської мережі на території сучасної України розпочався під впливом Великого князівства Литовського, яке виникло в XIII ст. й, міцніючи, скористалося ослабленням сусідніх земель, передусім українсько-білоруських, щоб збільшити за їхній рахунок власні території. До середини XIV ст. більша частина сучасної України перебувала під владою цього князівства. Винятком були західні території – вони підпорядковувалися польському та угорському королям; Буковина перебувала під владою Молдавського князівства; Крим та південний схід сучасної України були володіннями Кримського ханства і Великої Орди.

У середині XVI ст. відбулося об'єднання Великого князівства Литовського з Королівством Польським, унаслідок чого утворилася нова держава – Річ Посполита, яка проіснувала до кінця XVIII ст. Утворення настільки великої держави сприяло значному економічному зростанню земель, що дало поштовх інтенсивному розвитку міської мережі. Зростають як уже існуючі, старі, так і виникають нові поселення. Збільшенню кількості міських поселень сприяло економічне піднесення держави та правовий статус міщан, який надавав широкі права повноправним міщанам – громадянам міста, які володіли будинками в його межах і мали відповідний статус.

До середини XVII ст. на землях України формується густа мережа міських поселень, яка налічує близько 1100 міст і містечок (мал. 2).

Зі зростанням кількості міст збільшувалася і чисельність їхніх жителів. До найбільших міст на початку XIII ст. належали Чернігів, Галич, Василів Київський (пізніше – Васильків), Переяслав, Білгород, Вишгород, Володимир. У таких містах, як Новгород-Сіверський, Городець-Остерський, Звенигород, Луцьк, Перемишль, Любеч проживало від 3-х до 5-ти тисяч мешканців, у більшості міст – від 300 осіб до 1 тис. Княжий Львів у XIV ст. налічував до 3 тис. жителів, на початку XV ст. – близько 10 тис., у першій половині XVII ст. населення міста становило 25-30 тис. осіб. Окрім Львова, активно зростало населення Кам'янця і Луцька з кінця XIV до середини XVII ст. Населення міст у XVI ст. можна підрахувати, виходячи з кількості дворів. У Кам'янці проживало близько 8 тис. мешканців, у Брацлаві та Кременці – близько 5 тис., Луцьку – 4 тис., у Володимирі, Дубні, Вінниці, Збаражжі, Житомирі, Каневі, Ковелі, Костянтиніві, Олиці, Острозі, Степані, Торчині, Турійську, Перемишлі – близько 2-4 тис., у більшості малих міст та містечок – від 200 осіб до 2 тис. [13].

У першій половині XVII ст. міста західних земель починають занепадати. Це стало наслідком безперервних воєн, які супроводжувалися грабунками та спустошеннями, а також утвердженням на цих територіях панщинного ладу. І навпаки, у Східній та Центральній Україні швидко розвиваються міста наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. У містах південно-східних повітів, де були також сотні реєстрового козацтва, у другій чверті XVII ст. набуває поширення явище співіснування міської і козацької форм управління.

Варто спинитися на специфічних особливостях формування міської мережі у середньовіччі в Закарпатті, Криму та на Південному Сході України.

Закарпаття протягом XI-XVI ст. входило до складу Угорського королівства. У цей час тут сформувалася мережа міських поселень, що налічувала понад 10 одиниць. Етнічний склад населення у цих містах був дуже строкатий. Окрім українців у них проживала велика кількість німецьких колоністів, угорців, сербів. Переважно католицьким (німецьким та угорським) була людність Тячева, Вишкова, Хуста, Виноградова (Севлюша). Українці (русини) переважали в Мукачевому (Мункачі).

Буковина з кінця XIV ст. входила до складу Молдавського князівства. Найбільш розвиненими містами тут були Чернівці та Хотин. Обидва поселення лежали на головних торговельних шляхах і були значними торговельними центрами, а хотинський ярмарок був одним з найбільших у князівстві.

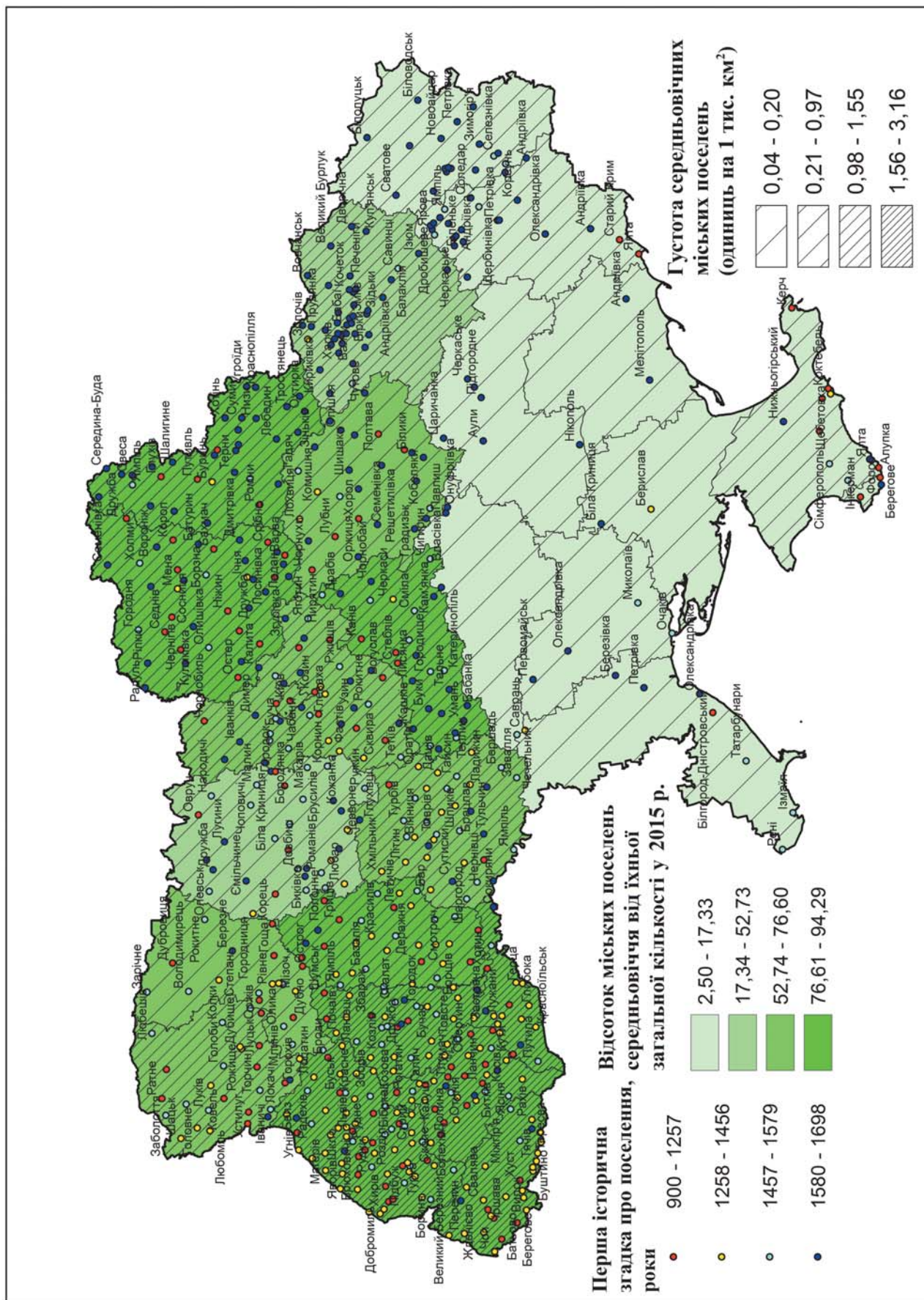
Розвиток міських поселень у Криму та на Південному Сході України відбувався під впливом Кримського ханства, яке утворилося наприкінці XIII – на початку XIV ст.

У другій половині XIII ст. починає розростатися мережа ординських поселень у низинах Дніпра та Дністра. Найбільшими ординськими містами були Кучугурське городище, розташоване на південь від нинішнього Запоріжжя (може, Мамаїв Сарай), Тавань (тут у XV ст. великий князь литовський Вітовт збудував митницю), Кінське городище на правому березі р. Конки, городище поблизу гирла р. Самари. Проте всі вони занепали у XV ст., і жодне з сучасних міських поселень України не веде від них свою історію.

Загалом мережа міських поселень Криму була нерозвинутою, орієнтовно їх кількість становила 10-15 поселень, які розташовувалися в прибережній зоні у безпосередній близькості до моря.

Середньовічна мережа міських поселень України добре представлена на картах, створених у цей період. У XVI ст. зображення поселень на картах у європейських виданнях стає детальнішим і точнішим – збільшується масштаб карт, розвиваються умовні знаки, які давали змогу відображувати особливості населених пунктів. Найвідомішими картографами XVI – поч. XVII ст. є Г. Меркатор, А. Ортелій, В. Голдешський, Г. де Йоде, Г. Геррітц [2, 3] та ін. Вони створили велику кількість карт тогочасних держав, де відображена й територія сучасної України з міськими поселеннями. У XVII ст. картографування виходить на якісно новий рівень. Цьому сприяли економічний розвиток країн Західної Європи та зростання їхніх потреб у землевпорядкуванні, будівництві міст і шляхів, точних і детальних карт.

Серед усіх карт, створених протягом XVII ст., поселенська мережа найкраще представлена на карті "Спеціальний і докладний план України разом з належними до неї воєводствами, округами та провінціями" відомого французького військового інженера, архітектора й картографа Гійома Левассера де Боплана (1600-1673) [1]. Карта масштабом близько 1:450 000, вигравійована і видрукувана у 1650 р. у

Мал. 2. Міські поселення, засновані в X-XVII ст. Масштаб 1:10 000 000

Гданську В. Гондієм у південній орієнтації. Це середньомасштабна військова топографічна карта великої території в Європі, на якій крім річок, шляхів, лісів та гір зображено значну кількість населених пунктів (усього 28 умовних позначень). Вона інформує про те, кому належить поселення, наявність у ньому церков, судів. За підписом міста можна було також з'ясувати його належність до кокретної конфесії (православної чи римо-католицької).

Потреби землевпорядкування, облікування міського господарства, а також інтереси військової справи вимагали детального й точного зображення міст. Основними об'єктами, які наносилися на плани (карти), були гідрографія, контури фортифікаційних укріплень, квартали забудови, де вказувався стан будівель і споруд. Перші точні плани міст, створені з використанням інструментального знімання, з'явилися в середині XVII ст. Їхніми авторами були європейські картографи та військові інженери, які перебували на службі в польських королів та російських царів. На сьогодні відомі плани міст М. Меріана, П. Гордона, Д. де Боскета та ін. [14].

Серед поселень найбільшою кількістю планів, створених до кінця XVII ст., виділяються Кам'янець-Подільський, Київ, Львів, Полтава, Чернігів [15-19]. Саме тоді відбувається поступова зміна функціонального призначення планів міст – від цілей фортифікації (у т. ч. з метою реконструкції та модернізації укріплень) до вирішення завдань містобудування, економічних та фіскальних.

Висновки. У період середньовіччя на території сучасної України сформувалася густа мережа міських поселень (понад 1100). У їхньому розвитку спостерігалися певні часові та регіональні відмінності. У Х-ХІІІ ст. міста найбільш інтенсивно розвивалися в західних (сучасні Львівська, Волинська, Тернопільська області), північних та північно-східних (території нинішніх Житомирської, Київської, Чернігівської, Сумської та Полтавської областей) регіонах. Тогочасне формування міст зазнало найбільшого впливу Давньоруської та Галицько-Волинської держав. Розвиток містобудування в центральній та східній частинах України (території сучасних Хмельницької, Вінницької, Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської областей) активізувався в XIV ст. з утворенням Великого князівства Литовського і тривав до завершення цього періоду.

Розвій міських поселень на Сході та Півдні України (сучасні Донецька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим) відбувався на початку XVII ст. Це було зумовлено пізнім соціально-економічним освоєнням цих регіонів та входженням їх до складу Російської імперії.

У результаті аналізу карт, створених європейськими та російськими картографами, було виявлено міські поселення, які існували в середньовіччі на території сучасної України. Доступність середньовічних картографічних творів стала можливою завдяки розвитку сучасних інформаційних технологій. Це значно полегшило процес дослідження.

Література

1. *Боплан, Г.* Опис України; пер. з фр., прим. та передм. В. Косика. – Л.: НВП "Мета", 1998. – 180 с.: іл.
2. *Вавричин, М.* Україна на стародавніх картах: кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП "Картографія", 2006. – 208 с.
3. *Вавричин, М.* Україна на стародавніх картах: середина XVII – друга половина XVIII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП "Картографія", 2009. – 224 с.
4. *Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Кер. проекту й авт.-упоряд. Юрій Лоза. – К.: Вид-во "Мапа", 2010. – 300 с.*
5. *Національний атлас України; гол. ред. Л.Г. Руденко. – К.: ДНВП "Картографія", 2007. – 440 с.*
6. *Руденко, Л.Г.* Національний атлас України: блок карт "Населення та людський розвиток" / Л.Г. Руденко, А.І. Бочковська // Укр. геогр. журн. – 2004. – № 3. – С. 4-13.
7. *Русіна, О.В.* Україна: хронологія розвитку. – Т. 3: Від Батиєвої навали до Люблінської унії / О.В. Русіна, М.Ф. Котляр. – К.: Кріон, 2009. – 696 с.
8. *Сосса, Р.І.* Історія картографування території України / Р.І. Сосса. – К.: Либідь, 2007. – 334 с.
9. *Толстоухов, А.В.* Україна: хронологія розвитку. – Т. 2: Давні слов'яни. Київська Русь / А.В. Толстоухов, В.О. Зубанов, П.П. Толочко. – К.: Кріон, 2009. – 687 с.
10. *Толстоухов, А.В.* Україна: хронологія розвитку. – Т. 4: На порозі Нового часу. Від Люблінської унії до кінця XVIII століття / А.В. Толстоухов, В.О. Зубанов, В.А. Смолій. – К.: Кріон, 2009. – 863 с.

Інтернет-джерела

11. *Адміністративно-територіальний поділ України* [Електрон. ресурс]. – Реж. доступу: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmist.html>
12. *Історія України* [Електрон. ресурс]. – Реж. доступу: <http://www.history.vn.ua/book/verstuk/30.html>
13. *Міста Київської землі* [Електрон. ресурс]. – Реж. доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/khronolog-ya-rozvitku-m-st-ta-knyaz-vstv/m-sta-ki-vsko-zeml>
14. *Старинные топографические карты и атласы Российской империи* [Електрон. ресурс]. – Реж. доступу: <http://kartolog.ru>
15. *Старовинні плани Кам'янця-Подільського* [Електрон. ресурс]. – Реж. доступу: http://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/1565-map-kamyantca-podlaskogo.html
16. *Старовинні плани Києва* [Електрон. ресурс]. – Реж. доступу: <http://maps.vlasenko.net/historical/>
17. *Старовинні плани Львова* [Електрон. ресурс]. – Реж. доступу: <http://www.lvivcenter.org/ru/umd/location/lviv/> – старі плани Львова
18. *Старовинні плани Полтави* [Електрон. ресурс]. – Реж. доступу: http://www.runivers.ru/mp/maps-detail.php?ID=468712&SECTION_ID=7614 –
19. *Старовинні плани Чернігова* [Електрон. ресурс]. – Реж. доступу: http://ukrainianfortress.blogspot.com/2011_09_01_archive.html

Надійшла 30.09.15